

פסוקי 'צדקתך' במנחה של שבת

תקציר

מנהג קדום הוא, מאמצע המאה התשיעית לפחות, לומר לאחר תפילת עמידה של מנחה בשבת שלושה פסוקי תהילים, שבכל אחד מהם מופיעה המילה 'צדקתך'. מאמר זה מתחקה אחר טעמו של המנהג ומגלה זיקות מפתיעות למסורת ביתא ישראל, המתועדת בספר 'תאזאזה סנבת'.

מילות מפתח:

מנחה של שבת; צידוק הדין; מות משה; משפט רשעים בגיהנום; תאזאזה סנבת.

הקדמה

מנהג ישראל לומר בתפילת מנחה של שבת, לאחר תפילה עמידה, שלושה פסוקי תהילים שמופיעה בהם המילה 'צדקתך':

'צִדְקָתְךָ כְּהַרְי אֵל מִשְׁפָּטָךְ תִּהְיוּ רַבָּה אָדָם וּבְהִמָּה תוֹשִׁיעַ ה'" (תה' לו 7).
'וְצִדְקָתְךָ אֱלֹהִים עַד מָרוֹם אֲשֶׁר עָשִׂיתָ גְדֻלּוֹת אֱלֹהִים מִי כָמוֹךָ' (תה' עא 19).
'צִדְקָתְךָ צָדֵק לְעוֹלָם וְתוֹרָתְךָ אֱמֶת' (תה' קיט 142).
מה הטעם לאמירת הפסוקים וכיצד הם נקשרים למסורת ביתא ישראל?

תפילת צידוק הדין: מות משה בשבת

'צידוק הדין' היא תפילה הנאמרת אחרי קבורת הנפטר. יש לה כמה נוסחים אך ביסודה היא מבטאת קבלת דין שמיים והצדקתו. המקור לצידוק הדין מופיע בסיפור התלמודי על הריגתו של רבי חנינא בן תרדיון:

אתיוהו לרבי חנינא בן תרדיון, אמרו ליה: אמאי קא עסקת באורייתא? אמר להו: כאשר צוני ה' אֱלֹהֵי. מיד גזרו עליו לשריפה, ועל אשתו להריגה, ועל בתו לישב בקובה של זונות [...] בשעה שיצאו שלשתן צדקו¹ עליהם את הדין, הוא אמר: 'הצור תמים פעלו' (דב' לב 4), ואשתו אמרה: 'אל אמונה ואין עול' (שם), בתו אמרה: 'גדול העצה ורב העלילה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי' וגו' (יר' לב 19). אמר רבי: [כמה] גדולים צדיקים הללו, שנזדמנו להן שלש מקראות של צדוק הדין בשעת צדוק הדין.²

בשעת הוצאתם להורג על קידוש ה' אמרו רבי חנינא, אשתו ובתו פסוקים המבטאים אמונה בהשגחת ה' בעולם ובהנהגתו את העולם בצדק. התלמוד רואה זכות גדולה בהזדמנות שניתנה להם להצדיק עליהם דין שמיים.

במאה התשיעית ביקשו יהודי ספרד מרב עמרם גאון, שישב בבבל, שישלח להם 'סדר תפילות וברכות של כל השנה'. הקהילות היהודיות בספרד היו אז בראשית צמיחתן ונזקקו להדרכה בענייני הלכה, לרבות נוסח התפילה. רב עמרם גאון נענה לבקשתם ובשנת 872 ערך, כתב ושלח לספרד סידור תפילה שלם המלווה בהלכות, הלא הוא 'סדר רב עמרם גאון'. מספרד התפשט הסידור לשאר הקהילות היהודיות באירופה, והייתה לו השפעה מכרעת על התפתחות נוסח התפילה ועל הלכותיה בעם ישראל. רבים מן הראשונים דנים בסדר רב עמרם גאון ומצטטים ממנו בהרחבה. כבר הרי"ף והרמב"ם השתמשו בו לקביעת נוסח הסידור והלכות תפילה, ומובאות שלמות ממנו נמצאות גם בסידור רש"י ובמחזור ויטרי. למעשה, דרכם השפיע רב עמרם על התפילה בצרפת, באשכנז ובאיטליה. טופס מן הסידור הגיע גם לארץ ישראל או למצרים.³

מהטופס המקורי ששלח רב עמרם גאון מבבל לספרד לא שרד דבר ואין בידינו אלא כתבי יד מאוחרים שהועתקו ממנו. אך אי אפשר ללמוד מהם על נוסח התפילה ועל ההלכות בימי הגאונים מכיוון שהמעתיקים נטלו חירות לעצמם ורשמו, ללא כל חשש, את נוסח התפילה הרגיל במקומותיהם. גם בחלק ההלכתי שבסידור הטביעו המעתיקים את מנהגיהם. זו הסיבה לריבוי הנוסחים בכתבי היד.

דניאל גולדשמידט, במבוא למהדורה שהתקין לסדר רב עמרם גאון, סוקר את כתבי היד, לרבות קטעים ששרדו בגניזת קהיר ושני חיבורים מבית מדרשו של רש"י, מחזור ויטרי וסידור רש"י. הבסיס למהדורתו הוא כתב יד המוזיאון הבריטי Or. 1067, שהוא סידור תפילה ספרדי, וכתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק מס' 4074, שהוא סידור תפילה איטלקי.⁴ לדעתו 'אין סיכוי שנוכל לשחזר את הנוסח המקורי של סדר רב עמרם גאון ואין בידינו אף

1. בכתב יד פריז 1337: 'הצדיק'.

2. בבלי, עבודה זרה יז ע"ב-יח, ע"א.

ציטוטים מהתלמוד כאן ולהלן על פי דפוס וילנא בליווי הערות לשינויי נוסח חשובים.

3. על תפוצתו, על מעמדו ועל השפעתו של סידור זה ראו: עמרם בן ששנא, **סדר רב עמרם גאון** (מהדורת ש' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' 7-22).

4. לשיקוליו של גולדשמידט בבחירת כתבי היד ראו במבוא לסדר רב עמרם גאון (שם), עמ' 20-21.

לקבוע את מידת היקפו. כל אשר ביכולתנו לעשות הוא לקבוע נוסח קריא ומשכנע יחסית,⁵ אשר מוסר לנו על כוונותיו של המחבר, ואשר, מבחינת תכנו, מתקבל על הדעת. וכך מורה סדר רב עמרום גאון בתפילת מנחה של שבת:

וירוד הש"ץ ואומר מגן ומחיה [...] ואומר אלו הפסוקים. צדקתך כהררי אל משפטין תהום רבה אדם ובהמה תושיע ה'. וצדקתך אלהים עד מרום אשר עשית גדולות אלהים מי כמוך. צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת.⁶

זהו האזכור הראשון והמוקדם ביותר למנהג אמירת פסוקי 'צדקתך' בתפילת מנחה של שבת, והוא ללא ספק עתיק למדי.⁷ גולדשמידט בחר להביא את הפסוקים כסדרם בספר תהילים בהתאם לכתב יד אוקספורד ולמחזור ויטרי, אף כי קיימים כמה מנהגים לסדר אמירתם.⁸ בהמשך רב עמרום גאון דן בטעם אמירת פסוקים אלו במנחה של שבת:

דבר זה משום כבודו של משה רבינו ז"ל שנפטר באותה שעה בשבת. והכי אמר שר שלום גאון, במנחה בשבת מותר להתעסק בתלמוד, ולא עוד אלא שמנהג בית רבינו בבבל שאחר תפילת מנחה בשבת שוין אבות וקנין תורה.

על פי המסורת המתועדת בתלמוד משה רבנו נפטר בשבת: "וילך משה ויהושע ויציבו באהל מועד" (דב' לא 14) – תנא: אותה שבת של דיו זוגי היתה, ניטלה רשות מזה וניתנה לזה.⁹ 'דיו זוגי' הוא ביטוי ביוונית שמשמעותו 'עול כפול',¹⁰ ורש"י מפרש: 'שני זוגות שני חברים היו, בהתחלת היום למשה וסופו ליהושע'.¹¹ באותה שבת משכו בעול ההנהגה גם משה וגם יהושע, משה בתחילת השבת ויהושע בסופה, מכאן שמשה נפטר לקראת סוף השבת, בזמן מנחה. פסוקי 'צדקתך', הנאמרים לאחר תפילת עמידה של מנחת שבת, אינם אלא תפילת צידוק הדין על פטירתו של משה רבנו.¹² בהמשך מביא רב עמרום גאון בשמו של שר שלום גאון¹³ את ההיתר לתלמוד תורה בשבת למרות האבלות על משה¹⁴ ואת המנהג לשנן את מסכת אבות ואת פרק קניין תורה לאחר תפילת מנחה,¹⁵ אך באלו לא נדון במאמר זה.

נתינת התורה בשבת

נימוק אחר לאמירת פסוקי 'צדקתך' במנחה של שבת מופיע בספר המכחים לר' נתן ב"ר יהודה:¹⁶

צדקתך, וצדקתך (ו)צדקתך, לפי שנתנה תורה בשבת קבעו אלו פסוקים של צידוק הדין, בראשון יש י' תיבות כנגד י' הדברות, ובשני מ' אותיות כנגד מ' יום שהיה משה בהר, ובשלישי

5. ההדגשה במקור.
6. סדר רב עמרום גאון, תפילת מנחה של שבת (מהדורת גולדשמידט [לעיל הערה 3], עמ' עט). במהדורת גולדשמידט הפסוקים עצמם מודפסים באותיות קטנות, ללמדך שייתכן שמדובר בתוספת. יש שקיצרו, למשל בסידור מנהג מרשלייה (מרסיי, המאה ה-13) נכתב בקיצור: 'ואו' צדקתך שלשתם' (בתוך ספרו של י' גרטנר, **עיוני תפילה: מנהגים ותולדות**, אלון שבות תשע"ה, עמ' 363).
7. ראו: י"מ אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תרגם י' עמיר, תל אביב תשמ"ח, עמ' 90.
8. לסיכום ממצה של המנהגים וטעמיהם ראו: גרטנר (לעיל הערה 6), עמ' 364 ובייחוד הערה 150 והשלמותיה.
9. בבלי, סוטה יג, ע"ב.
10. ראו: M. Jastrow, *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature*, Tel Aviv 1972, p. 289, וכן מדור לשון במהדורת הרב שטיינזלץ על אתר, עמ' 57.
11. לסיכום הדעות בעניין יום פטירתו של משה, ראו: ע' מרצבך, 'משה רבנו וז' באדר', **דף שבועי**, 433 (תשס"ב).
12. נימוק זה מופיע במקומות רבים. נמנה את העיקריים שבהם: ב"מ לוין (עורך), **אוצר הגאונים**, חיפה תרפ"ח–תשי"ב, עמ' 103, שבת שיש; ש' בן יצחק, **ספר האורה: כולל פסקי דינים והלכות**, א, [נט] הלכות איסורי שבת, ד"ה 'וקיימא לך' (מהדורת ש' בובר, בני ברק 1980, עמ' 52–53); **מחזור ויטרי**, סימן קמא (מהדורת הורוויץ, עמ' 111); אברהם בן נתן, הירחי, **ספר המנהיג**, הלכות שבת (מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' קפו); צדקיה בן אברהם, **ספר שיבולי הלקט** (מהדורת ק' מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 416) ועוד.
13. שר שלום גאון היה גאון ישיבת סורא בשנים 848–853 בערך.
14. על תלמוד תורה באבלות ראו: 'אבלות', **אנציקלופדיה תלמודית**, א, עמ' כו–לו.
15. סידור רב עמרום גאון הוא המקור הקדום ביותר למנהג קריאת פרקי אבות אחר תפילת מנחת של שבת. ראו גם: שלמה בן יצחק, **סידור רש"י**, סימן תקטז (מהדורת פריימן, ברלין תרע"א–תרע"ב, עמ' 259).
16. ר' נתן, מאחורני בעלי התוספות, חי במאה השלוש עשרה בצרפת. ספר המכחים הוא ספר הלכה קצר העוסק בעיקר בהלכות שליה ציבור ותפילה.

ה' תיבות כנגד ה' חומשי תורה, והצדוק הדין אנו אומרים בשביל הנשמות שחוזרין לדינם למוצאי שבת.¹⁷

בדבריו של ספר המחכים שני נימוקים לאמירת הפסוקים: מתן תורה בשבת ונשמות שחוזרות לדין במוצאי שבת. על הזמן המדויק של מתן תורה בשבת נחלקו תנאים:

תנו רבנן: בששי בחדש ניתנו עשרת הדברות לישראל. רבי יוסי אומר: בשבעה בו. אמר רבא: דכולי עלמא בראש חדש אתו למדבר סיני, כתיב הכא 'ביום הזה באו מדבר סיני' (שם' יט 1), וכתוב התם 'החדש הזה לכם ראש חדשים' (שם' יב 2), מה להלן ראש חדש, אף כאן ראש חדש. ודכולי עלמא בשבת ניתנה תורה לישראל, כתיב הכא 'זכור את יום השבת לקדשו' (שם' כ 8), וכתוב התם 'ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה' (שם' יג 3), מה להלן בעצומו של יום, אף כאן בעצומו של יום. כי פליגי – בקביעה דירחא.¹⁸

חכמים ורבי יוסי חולקים בשאלה אם בשישי או בשביעי בסיוון ניתנה התורה, אך לכולי עלמא 'בשבת ניתנה תורה לישראל'. כדרכם של חסידי אשכנז, עסק גם ר' נתן ב"ר יהודה במניית מילות התפילה ואותיותיה ובפרשנות מיסטית לגימטריה:¹⁹

'צִדְקָתְךָ כְּהַרְי אֶל מְשֻׁפָּטָה תְּהוּם רַבָּה אָדָם וְנִהְיָה תוֹשִׁיעַ ה' (תה' לו 7) – עשר תיבות כנגד עשרת הדברות.

'וְצִדְקָתְךָ אֶלֶּהִים עַד מְרוֹם אֲשֶׁר עָשִׂיתָ גְּדֻלּוֹת אֱלֹהִים מִי כְמוֹךָ (תה' עא 19) – ארבעים אותיות כנגד ארבעים יום שהיה משה בהר סיני.

'צִדְקָתְךָ צֶדֶק לְעוֹלָם וְתוֹרָתְךָ אֶמֶת (תה' קיט 142) – חמש תיבות כנגד חמישה חומשי תורה.

נמצא אפוא שלשית מחבר ספר המחכים פסוקי 'צדקתך' הוכנסו לתפילת השבת משום סגולתם המספרית, הרומזת במספר תיבותיה ואותיותיה למתן תורה שאירע בשבת. ייתכן ששילוב הפסוקים במנחה דווקא, לקראת סופה של השבת, מכוון לשעת ירידתו של משה מהר סיני ולהסכמתו העקרונית של העם לכריתת הברית בסופו של מעמד הר סיני.²⁰

משפט רשעים בגיהנום

נימוק שלישי לאמירת פסוקי 'צדקתך' במנחה של שבת מובא בספרו של רבי צדקיה בן אברהם רופא, 'שיבולי הלקט':

והר"ר שניאור ז"ל פי' לפי שקרבה השעה שחוזרין הרשעים להשפט בגיהנום לפיכך אנו מצדיקין עליהם את הדין.²¹

חזרת הרשעים לגיהנום בצאת השבת מזכרת במקורות רבים.²² כך למשל בבראשית רבה:

טנוסרופוס הרשע שאל את ר' עקיבה אמר ליה מה יום מימים [...] אמר לו כל מי שאינו משמר השבת אצלכם ברצונו משמרה הכא על כרחו, אמר לו ומה עמל יש לכם שם, אמר לו כל ימות השבת אנו נדונין ובשבת אנו נינוחין.²³

עולה מדברי המדרש שהמדרש בשמירת השבת בעולם הזה יורש גיהנום בעולם הבא. עם זאת, גם לרשעים בגיהנום יש מנוחה בשבת. וכן מובא במדרש תנחומא:

17. ספר המחכים לר' נתן ב"ר יהודה, ד"ה 'הקורא' (מהדורת פריימן, עמ' 26).

18. בבלי, שבת פו, ע"ב.

19. ראו: 'ואל תהא הגימטריה קלה בעיניך, שהרי היא מהווה את עמוד הימיני בפרשנות התפילה והפיוט של חסידי אשכנז מבית מדרשם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס וההולכים בעקבותיהם, שפיתחו שיטה פרשנית זו לממדים שיש בהם כדי להפליאנו בשפע ההמצאות המפתיעות' (נ' וידר, **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מאמרים**, א-ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 454); וראו: י"ש שפיגל, 'כוחם של ראשי תיבות וגימטריות', **ירושתנו**, ו (תשע"ב), עמ' שכו-שנג.

20. לפי שלבי מעמד הר סיני המתוארים בספר שמות: יט 25; כ 18; כד 3.

21. שיבולי הלקט, ענין שבת, סימן קכו (מהדורת מירסקי [לעיל הערה 12], עמ' 416).

22. ראו: 'מוצאי שבת', **אנציקלופדיה תלמודית**, מא, טור תעב והערה 68 שם.

23. בראשית רבה יא, ד"ה 'ויברך אלהים' וגו' (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 92-94).

[...] אמר לו: כל ימות השבת אנו נדונין ובשבת אנו נוחין ובמוצאי השבת עד שהסדרים נשלמים. וכשהסדרים נשלמים מלאך שמו דומה שהוא ממונה על הנשמות בא ונוטל נשמתן של אותם אנשים ומקלען לארץ, הדא הוא דכתיב: 'ארץ עיפחה כמו אפל צלמות ולא סדרים' (איוב י 22) מהו צלמות? צאו למות שכבר שלמו הסדרים.²⁴

השלמת ה'סדרים' הוא סיום סדר תפילות השבת, שאז שבים הרשעים לעינוי הגיהנום – 'ומקלען לארץ'. ועוד במדרש אגדה: 'ויברך אלהים את יום השביעי: ... ד"א ברכו שאין הרשעים נידונים בגיהנם בשבת'.²⁵ אמירת פסוקי 'צדקתך' במנחה של שבת מצדיקה את החזרת הרשעים לגיהנום להמשך ריצוי עונשם. המסורת על החזרת הרשעים לגיהנום במוצאי שבת היא מקור למנהגים אחדים, כמובא למשל בסדר רב עמרם גאון:

זה שנהגו לומר ויהי נועם וקדושה דסדרא ולומר בנעימה ובאריכות טעם באפוקי שבתא, כדי שישתהו ישראל בהשלמת סדריהם, כדי להאריך מנוח לרשעים מלחזור לגיהנם. כי דאמרין (עי' תנחומא כי תשא לג) ובמוצאי שבת צועק המלאך שהוא ממונה על הרוחות חזרו לגיהנם למות, שכבר השלימו ישראל סדריהם.²⁶

נהגו לסלסל באמירת פסוקי 'ויהי נעם', 'ואתה קדוש' ולאומרם בנחת ובמתינות כדי לעכב את החזרת הרשעים לגיהנום, שהרי, כפי שראינו לעיל, כשמסתיים הסדר, כלומר התפילה, יצאה השבת וחוזרים הרשעים לגיהנום. עוד מנהג מתועד בסיפור רש"י:

ומפי הרב ר' יעקב בר יקר זצ"ל נאמר לי דטעם בשמים במוצאי שבת משום דבשבת שובת אור של גיהנם ואינו מסריח, ולמוצאי שבת חוזר ושוף ומסריח, לכך מריח בשמים להפיג ריח רע.²⁷

במוצאי שבת חוזרת אש הגיהנום לבעור ולשרוף והרחת הבשמים נועדה להפיג את הריחות הרעים של שריפת האש. מכאן שהמסורת על חזרתם של רשעים לגיהנום הייתה בסיס לאמירת פסוקי צדקתך ולמגוון מנהגים אחרים.²⁸

ג' פסוקי 'צדקתך' כנגד ג' סעודות

נימוק אחר לאמירת פסוקי 'צדקתך' בתפילת מנחה של שבת מופיע בספר אבודרהם:

ועוד יש מפרשים שנהגו לאמרם לפי שאחר המנחה אוכלים סעודה שלישית. ואמרינן במסכת שבת (ק"ח ע"א) שכל המקיים ג' סעודות שניצול מג' פורעניות מחבלו של משיח וממלחמת גוג ומגוג ומדינה של גיהנם ואלו הג' פסוקים נהגו לאמרם על שם אלו השלש צדקות שיעשה עמו, וכך הם נדרשים 'צדקתך כהררי אל משפטך תהום רבה' כנגד חבלו של משיח שיעקור הרשעה. ואמרו רבותינו ז"ל (עי' ב"ר פל"ג) שהרשעה דומה לתהום מה תהום אין לו חקר כך הרשעה אין לה חקר. 'וצדקתך אלהים עד מרום אשר עשית גדולות' וגו' כנגד מלחמת גוג ומגוג שכתוב בה 'והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים' (יח' לח 23). 'צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת' כנגד דינה של גהנם ששואלין תחלה למת למה לא עסקת בתורה שנקראת אמת. ודרשו זה (סנהדרין ז ע"א) מפסוק 'פטר מים ראשית מדון' (מש' יז 14).²⁹

אם כן, לדעה זו שלושת פסוקי 'צדקתך' נאמרים כנגד שלוש סעודות השבת. גם כאן מופיע היסוד של הצלה מדין גיהנום מכוח קיום סעודות השבת כמצוות.

24. מדרש תנחומא, פרשת כי תשא סימן לג (מהדורת מכון המדרש המבואר, עמ' רפב).

25. מדרש אגדה בראשית ב, ג (מהדורת בובר, עמ' ז).

26. סדר רב עמרם גאון (מהדורת גולדשמידט [לעיל הערה 3], עמ' פא).

27. סידור רש"י, סימן רז (מהדורת פריימן [לעיל הערה 15], עמ' 95).

28. להרחבה ראו: סידור רש"י (שם); י"מ תא שזע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, בני ברק 2001, עמ' 30.

29. ספר אבודרהם, תפילת מנחה של שבת (מהדורת ורטהיימר, עמ' קפ).

'צדקתך' בביתא ישראל

בספרות ביתא ישראל שמור מקום של כבוד לספר 'תאזאזה סנבת' – מצוות השבת. הספר מתאר את השבת כדמות אגדית שיורדת על הארץ ביום השביעי, מעניקה מחסדיה לשומריה ונפרעת ממחלליה. השבת מתוארת כישות חשובה בבריאיה, ומסירות הנפש לשמירתה היא סוד הגאולה. זהו עיקרו של החיבור ונלווים אליו תיאורים של אבות האומה, של מעמד הר סיני ושל חגי ישראל. החיבור מיוחס לנזיר אבא צברה, מגדולי המנהיגים של ביתא ישראל בכל הדורות, שפעל במאה החמש עשרה לשימור יהדותה של הקהילה ולאחדותה למרות פיזור ברחבי אתיופיה.³⁰ כדרכם של כתבי הקודש באתיופיה, הספר כתוב בלשון הגעז,³¹ ויצא לאור בכמה מהדורות.³² בספר תאזאזה סנבת מופיע תיאור נרחב של סגולות השבת, ובהן הצלת רשעים מדין גיהנום, וכן מופיעים בה פסוקי צידוק הדין. השבת חביבה על הרשעים שכן היא מוציאתם מן השאול:

גם נפשות הרשעים אוהבות אותה, כי היא מוציאה אותם מן השאול. נעצבות הן בזכרן את רשעתן ביום השבת, ביום השביעי אשר אֱלֹהִים נתנו.³³

בהמשך מפורטים הדברים בהרחבה:

אֱלֹהִים אומר אל מיכאל, מלאך הפנים: לך רד לתוך שאול על דבר מנוחת השבת. בקום השבת מימין האיל, קמים יחד עם השבת המלאכים ביום הששי עם דמדומי חמה, ומכתירים אותה ומשבחים ומהללים ומפארים ומשתחוים באימה וברעדה גדולה. וביום הששי בערב, לעת השעה התשיעית, יורדים הם מן השמים ורוח אֱלֹהִים אומרת אל מיכאל: לך רד לתוך שאול על דבר יום המנוחה שהיכנתי, להוציא את דרי שאול שהאמינו בי, בשבת אשר לאֵל האחד.³⁴

כבר ביום ששי, כשלוש שעות לפני השקיעה (השעה התשיעית), יורד המלאך מיכאל להוציא את הרשעים מהגיהנום. דומה שרק הרשעים שמאמינים ביום השבת זוכים לגאולה – 'להוציא את דרי שאול שהאמינו בי, בשבת אשר לאֵל האחד'. בהמשך הפרק מתוארת זעקת הרשעים שלא האמינו בשבת:

והאנשים שנשארו בשאול קוראים ואומרים: 'אל תעזבנה מיכאל; נשארו לבדנו'. בשמוע מיכאל את קול דברי החוטאים האלה, שואל הוא: 'איכס? והם עונים ואומרים למיכאל: 'חנקה גיהנום את גרונונו בל נדבר אתך'. ועוד אומרות הנפשות למיכאל: 'סכרה גיהנום את גרונונו ולקחתנו אל ירכתי שאול והשליכתנו אל מעמקי ארץ, בל תוציאנו'. אז מוציא מיכאל גם את הנפשות האלה.

התפילה מתארת את זעקתם של הרשעים אל המלאך מיכאל – 'אל תעזבנה'. כלומר, שלא ישאירם לבד בשאול. בסופו של דבר נענית קריאתם והם נגאלים מהשאול ביום השבת.³⁵

נמצאנו למדים שהמסורת הפרשנית על מנוחת הרשעים ועל שביתת הגיהנום ביום השבת מצאה דרכה לעולמם הרוחני של ביתא ישראל באתיופיה. אומנם פסוקי 'צדקתך' הנאמרים בתפילת מנחה של שבת לא נאמרו בתפילותיהם, אך נאמרים פסוקים רבים אחרים המביעים את רעיון צידוק הדין ביחס לעונשם של מחללי השבת. למשל:

30. על הספר ומחברו ראו: א"ז אשכולי, **ספר הפלשים: יהודי חבש תרבותם ומסורותיהם**, ירושלים תשל"ג, עמ' 92–97; ח' ארליך, ה' סלמון וס' קפלן, **אתיופיה: נצרות, אסלאם, יהדות**, תל אביב תשס"ג, עמ' 344; י' זיו, 'הלכות שבת של ביתא ישראל לפי תאזאזה סנבת', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בריאלי, תשס"ט, עמ' 16–18; י' גונצ'ל, 'תְּאִזְזָה סִנְבֵּת', **ארץ אחרת**, 35 (תשס"ו), עמ' 70–75.

31. געז היא השפה הקלסית של אתיופיה, ומשתייכת לענף הדרומי של השפות השמיות. היא הייתה השפה המדוברת בממלכת אקסום. כתבי היד המוקדמים ביותר בשפה זו מתוארכים למאה השלישית. במאה הארבע עשרה תפסה האמהרית את מקומה של הגעז, והייתה ללשון המדוברת באזור אמהרה ואדיס אבבה, אך מאז ועד היום נשארה הגעז לשון הקודש הן בכנסייה הן בביתא ישראל. להרחבה ראו: אשכולי (שם), עמ' 83; ה' סלמון, **אתיופיה: קהילות ישראל במזרח במאות התשיעית-עשרה והעשרים**, ירושלים תשס"ח, עמ' 71–80.

32. למהדורה עברית של הספר 'תאזאזה סנבת' בליווי מבוא והערות ראו: מ' וורמברנד, ספר מצוות השבת של "ביתא-ישראל", **מהות**, ח–ט (1991)–(1992), עמ' 96–107; למהדורה אנגלית של הספר גם היא בליווי מבוא והערות ראו: L. Wolf, (trans.), *Falasha Anthology*, New Haven 1951, pp. 3–39.

33. תאזאזה סנבת, פרק חמישי (מהדורת וורמברנד [שם], עמ' 103).

34. תאזאזה סנבת (שם).

35. להרחבה בנושא תפילת מלאכים ראו: M. Bar-Ilan, 'Prayers of Jews to Angels and Other Intermediaries during the First Centuries CE', M. Poorthuis and J. Schwartz (eds.), *Saints and Role Models in Judaism and Christianity*, Leiden–Boston 2004, pp. 79–95.

שמרו את השבת אשר לא־לוהים, למה זה תעבדו ותעמלו בה, אחרי אשר רוממה א־לוהים
 ופארה וקידשה. אחרי מותכם למה זה תבכו ביום בו ישלחכם לגיהנום? לא יתנו לכם שם
 מנוחה. אל תוך כבשן האש תושלכו. יביאו אתכם אל התולעת אשר לא תנום ואל האש אשר
 לא תדעך ואל העשן אשר לא ילאה לעולם ואל כבשן האש המשתפך על החוטאים ועל
 הרשעים. יומם ולילה אין שם מנוחה. לעולם לא ישכבו ולא ינומו בו [...] כאשר נשאתם ונתתם
 ביום שבת וביום ראש חודש [...] במידה בה מדדתם בה ימדדו לכם [...] צדיק א־לוהים. הוא
 ישמח בשמים על השבת אשר לישראל.³⁶

ראינו אפוא טעמים מגוונים למנהג אמירת פסוקי 'צדקתך' – מות משה, מתן תורה, חזרת רשעים לגיהנום וכנגד
 שלוש סעודות. אף שתפילות ביתא ישראל שונות בלשוןן ובתוכנן מהתפילות הנוהגות בשאר קהילות ישראל,
 הרעיון הבסיסי של השבת המצילה רשעים מדין גיהנום השתמר בספר היסוד של השבת, תאזאזה סנבת.
 השאלה אם לשתי המסורות מוצא משותף או שמדובר בגיבוש עצמאי של שתי מסורת נפרדות נותרת על כנה.

36. תאזאזה סנבת, פרק שני (מהדורת וורמברנד [לעיל הערה 32], עמ' 102).